

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

Bakti and Sayan traditions among the Tenggerese people in East Java: the role of indigenous institutions in integrated elderly care development in Indonesia

Wiliandri, R.

Citation

Wiliandri, R. (2024, February 14). *Bakti and Sayan traditions among the Tenggerese people in East Java: the role of indigenous institutions in integrated elderly care development in Indonesia*. *Leiden Ethnosystems and Development Programme Studies*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3717138>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3717138>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Samenvatting

Het onderzoek richt zich op de wijze waarop de Tenggerese bevolking in Oost-Java hun ouderenzorg opvatten en practiseren. Deze etno-culturele sub-groep heeft specifieke inheemse instituties die traditionele normen en waarden omvatten die zij behouden en van invloed zijn hoe de lokale bevolking hun ouderen verzorgen. De studie is uitgevoerd in vier dorpsgemeenschappen die representatief zijn hoe de Tenggerese en de Javaanse inwoners samenleven in de provincie van Oost Java in Indonesia, *i.e.* in de dorpen Ngadas, Argosari, Ditotrunan, en Tlogomas. De focus is in het bijzonder gericht op de toepassing van inheemse kennis, geloof en praktijken van de inheemse instituties *bakti* and *sayan* om de zorg van de ouderen te verlenen. Bovendien analyseert dit onderzoek de gedragspatronen van ouderenzorg vanuit het perspectief van de volwassen kinderen. Aldus beoogt deze studie de gerapporteerde voorkeur van de volwassen kinderen voor de beschikbare instituties en organisaties voor de zorg van hun ouderen te documenteren, analyseren en verklaren.

Het kader van de ouderenzorg in dit onderzoek richt zich op de socio-culturele achtergrond van het verlenen van zorg voor de ouderen. Tot de locaties waar de zorg voor de ouderen wordt verleend behoren de huizen van de familie in de gemeenschappen, zoals de *Karang Werda*, en de organisaties zoals de huizen van de zorg voor de ouderen. De zorg voor de ouderen vindt plaats door families, vrijwilligers, de overheid en door de private sector (*cf.* HelpAge International 2013). Dit onderzoek heeft het concept van het ‘plural elderly care system’ gebruikt op basis van de onderzoeksmethodologie van Slikkerveer (1990, 1995). Dit op de *ethnoscience* gebaseerde concept verdeelt het systeem in drie typen, t.w. (1) ‘traditional institutions’, (2) ‘transitional organisations’ en (3) ‘modern organisations’. Er zijn daarbij verschillende benaderingen ontwikkeld om deze instituties en organisaties te onderzoeken vanuit een specifiek ‘users perspective’ op het verlenen van de zorg van ouderen in het onderzoeksgebied.

De eerste benadering verwijst naar de *emic* (‘van binnenuit’) en het *etic* (‘van buitenaf’) perspectief op ontwikkeling. Warren, Slikkerveer, & Brokensha (1995) documenteren ruimschoots empirisch bewijs voor het belang van een ‘emic’ benadering van duurzame ontwikkeling, gebaseerd op de culturele dimensies. Uphoff (1992) stelt ook, dat de ‘emic’ benadering in ontwikkeling waarbij culturele aspecten betrokken zijn, wordt beschouwd als het ‘ervaringsuniversum’ dat vele ervaringen zou kunnen bieden voor het mobiliseren en ondersteunen van collectieve acties voor zelfhulp en zelfmanagement in de moderne wereld.

De tweede benadering beschouwt de twee tegengestelde concepten van 'top-down' en 'bottom-up' ontwikkelingsbenaderingen. De 'bottom-up'-benadering benadrukt de rol van de kennis, overtuigingen en praktijken van de lokale bevolking voor besluitvorming op lokaal niveau met volledige lokale participatie, gebruikmakend van de interne middelen van de gemeenschap.

De derde benadering is gebaseerd op de praktische toepassing van onderzoeksresultaten door de integratie van verschillende instituties en organisaties van ouderenzorg in de gemeenschap. Dit sluit aan op het 'Indigenous Knowledge Systems-based Integration Model' (IKSIM) om praktische aanbevelingen te formuleren door middel van de benadering van 'Integrated Community-Managed Development' (ICMD) op het verlenen van de zorg van ouderen (cf. Slikkerveer, Baourakis, & Saefullah 2019).

Aangezien deze benaderingen primair uitgaan van de documentatie van de socio-cultural context van de ouderenzorg in het onderzoeksgebied, is het door de Tenggerese en Javaanse gedeelde bilaterale verwantschapssysteem beschreven, aangezien dat verwijst naar de belangrijke relaties vanuit beide ouders, die de kinderen verbinden aan hun familieleden van zowel van moeders als van de vaders zijde. Dat betekent, dat de kinderen een gelijke gelegenheid hebben om zorg aan hun ouders van beide kanten te verlenen, zowel van de kant van hun vader als van hun moeder. De leefomstandigheden van de ouderen beïnvloeden ook degene die een dominante rol vervult in het verlenen van de zorg van de ouderen.

In de Tenggerese gemeenschappen zijn drie verwantschapsgroepen te onderscheiden (cf. Atmojo 2014): *sa'omah* ('hoofdfamilie als de kleinste verwantschapsgroep'), *sa'dulur* ('verwanten') en *wong Tengger* ('Tenggerese bevolkingsgroep'), die de belangrijkste religieuze, traditionele en andere activiteiten binnen de groep als eenheid uitvoert.

Zorg en ondersteuning van ouderen in de Tengger Region worden niet alleen persoonlijk gegeven door hun families, maar ook door groepen door onderlinge samenwerking of hulp. In deze samenhang spelen *bakti* en *sayan* als inheemse instituties van normen en waarden een belangrijke rol om de thuiszorg van ouderen te bieden. De Tenggerese bevolking gelooft in *Catur Guru Bakti*, hetgeen betekent dat het beoefenen van toewijding en gehoorzaamheid aan de geliefde vier *Guru* om wijsheid, spirituele discipline en verlichting te verwerven. De Tenggerese bevolking toont ook respect en kinderlijke vroomheid aan vier *Guru* die bekend staan als *bekti marang guru papat*. Er zijn vier traditionele principes waarvoor de mensen respect moeten tonen: *Guru Swadhyaya* ('God namelijk Sang Hyang Widhi') in het geloof van de Tenggerese gemeenschap), *Guru Rupaka* ('persoon die een rol speelt als ouders'), *Guru Waktra* ('persoon die een rol speelt in als onderwijzers van kennis of leraren'), en *Guru Wisesa* ('de regering die verantwoordelijk is voor het maken van regels om het welzijn van de mensen te verbeteren').

In deze context verwijst het concept van cosmologie naar de inheemse kennis, geloof en de cultuur praktijken, die gericht zijn op de zorg van de ouderen. De Tenggerese cosmologie *catur guru bakti* kwalificeert de ouders als *Guru Rupaka*. Daarom moeten de kinderen hun ouders op hun oude dag respecteren, beschermen en verzorgen, omdat hun ouders hen hebben opgevoed totdat ze zelfstandig kunnen leven. Evenzo hebben de respondenten uit de Javaanse cultuur een vergelijkbare perceptie van *hormat* ('respect'), kinderlijke verantwoordelijkheid en genegenheid voor hun ouderen. Kinderen moeten de *balas budi* ('gunst') teruggeven aan hun ouders door op hun oude dag voor hen te zorgen.

Deze verantwoordelijkheid om voor ouderen te zorgen is gebaseerd op *bakti*, dat ook deel uitmaakt van hun cultuur. De Tenggerese bevolking gelooft dat wanneer kinderen niet voor hun ouders zorgen, er *karma yang buruk* ('slecht karma') in hun leven kan ontstaan. Kinderen, die hun ouderen negeren en niet voor hen zorgen, zullen tegenspoed in hun toekomstige leven krijgen. Bovendien zal de Tenggerese gemeenschap de kinderen die niet in staat zijn om voor hun bejaarden te zorgen, als *anak durhaka* ('vervloekt kind') beoordelen en hen zelfs sociale sancties opleggen. Daarentegen gelooft de Tenggerese bevolking, dat kinderen die voor hun ouders of oudere familieleden zorgen, gelukkig, welvarend en trots zullen zijn op het feit dat ze in hun leven voor hun ouders kunnen zorgen (cf. Field Note 2018).

Uitgaande van de perceptie van de respondenten, verwijst *bakti* naar de relatie tussen de volwassen kinderen en hun ouders, hoewel *bakti* ook kan verwijzen naar de relatie tussen volwassenen en ouderen of senior familieleden.

Daarnaast vormt de *sayan* traditie een wederzijdse samenwerking of hulp, waarbij de leden van de gemeenschappen in de Tengger Region moreel verplicht zijn, om in hun gemeenschap ondersteuning en zorg aan ouderen te bieden. Leden van de lokale gemeenschappen brengen de *sayan* traditie in praktijk, zoals het bezoeken van ouderen en het brengen van voedsel of geld naar degenen die het nodig hebben. De lokale bevolking bezoekt de ouderen niet alleen als ze ziek zijn, maar ook als ze speciale evenementen hebben, zoals een *slametan* ('gemeenschappelijk feestmaaltijd gebaseerd op religieuze of culturele evenementen'). Leden van de lokale gemeenschap gaan 's middags ook bij elkaar op bezoek en praat met elkaar.

In de Tengger Region kunnen ouderen vrij kiezen bij wie ze op hun oude dag willen wonen. Het belangrijkste is dat met wie de ouders ook leven - hun kinderen, verwanten of familieleden - ze op hun oude dag comfortabel en gelukkig kunnen zijn. De mensen, die ouderen op hun oude dag verzorgen en ondersteunen, krijgen van hen een erfenis. In de Tengger Region hangt het systeem van erfenisdeling af van met wie de ouderen samenwonen. Ouderen kunnen kiezen bij wie ze wonen, zodat ze voldoende zorg en ondersteuning kunnen krijgen, en zich op hun oude dag comfortabel en gelukkig voelen. De lokale bevolking gebruikt de term *sak srekké* ('naar goeddunken') om te laten zien wat ouderen willen en leuk vinden. Bij voorbeeld, het volwassen getrouwde kind, dat zorg en ondersteuning biedt aan ouderen, krijgt meer erfenis van zijn ouders dan de andere broers en zusters, omdat zij voor hun ouders zullen zorgen tot die sterven. Alle gezinnen zullen die beslissing met opluchting en zonder jaloezie accepteren. De persoon uit de familie of verwanten, die bereid is om zorg en ondersteuning te bieden aan ouderen tot die sterven, wordt *sendenan tuwo* genoemd. Daarom geloven ouderen dat die familieleden voor hen zorgen en ondersteunende diensten verlenen op hun oude dag (cf. Field Notes 2018).

Echtparen, die geen kinderen hebben, kunnen een kind van hun familie adopteren, bekend als *anak angkat* ('geadopteerde kinderen').¹ In feite adopteren echtparen in de Tengger Region kinderen op basis van een ongeschreven overeenkomst tussen de twee families. Het belangrijkste is dat het adoptieproces bekend en zonder dwang overeengekomen moet zijn tussen de twee families. De onderzoeker ontdekte, dat echtparen in de Tengger Region zich niet schamen om te zeggen dat ze een kind adopteren. Ze zeiden zelfs dat ze de geadopteerde kinderen als hun biologische kinderen beschouwen en opvoeden. Afgezien daarvan kunnen kinderen die door familieleden zijn geadopteerd nog steeds respect tonen aan en zorgen voor zowel hun biologische als hun adoptieouders, omdat de meeste Tenggerezen aangeven, dat ze een hechte band met elkaar hebben. Bovendien blijven zij het liefst in hun dorp tot ze sterven. Ze zijn ervan overtuigd dat ze, door in hun dorp te blijven, generaties lang relatief stevig vast kunnen houden aan hun traditionele gewoonten. Daarom beschouwen de Tenggerezen zichzelf veilig en comfortabel zolang ze in de buurt van hun gezin en verwanten in de Tengger Region wonen.

Het is fundamenteel om de kennis van lokale mensen over zorg en ondersteuning voor ouderen te bestuderen. De studie van 'Indigenous Knowledge Systems' (IKS) koppelt het cognitieve aspect van het onderzoeken van lokale systemen van kennis, praktijk en geloof aan de gedragscomponenten in het proces van ontwikkelings- en verandering in de gemeenschap. Bij de ontwikkeling van geïntegreerde zorg voor ouderen in de gemeenschap moet de nadruk dan ook worden gelegd op het integratiemodel dat gebaseerd is op het 'Indigenous Knowledge Systems-based Integration Model' (IKSIM), teneinde aanbevelingen te kunnen formuleren op basis van de benadering van de 'Integrated Community-managed Development' (ICMD) voor de zorg en ondersteunende diensten voor ouderen. De ICMD-benadering is gericht op het bereiken van duurzame ontwikkeling door lokale en mondiale systemen van kennis en technologie te integreren in alle sectoren van de gemeenschap en door middel van capaciteitsopbouw en participatie van de lokale participanten (cf. Slikkerveer, Baourakis, & Saefullah 2019). Een populaire model van geïntegreerde zorg op het niveau van de dienstverlening is de benadering van case management, die probeert om zorgsystemen te integreren om allesomvattende zorg voor ouderen in de gemeenschap.

Het algemene doel van dit onderzoek is het documenteren, bestuderen en analyseren van het gebruik van het meervoudig systeem van ouderenzorg door de lokale bevolking in het onderzoeksgebied. De studie omvat de identificatie, documentatie en analyse van significante factoren die van invloed zijn op het utilisatiegedrag van ouderenzorg door de lokale bevolking. In het bijzonder analyseert de studie ook de kennis en praktijk van de inheemse instituties van *bakti* en *sayan* vanuit het 'emic' perspectief onder de Tenggerese bevolking om de zorg van de ouderen beter te begrijpen. Teneinde deze algemene doelstelling te realiseren, heeft deze studie de volgende specifieke vraagstellingen onderzocht:

Ten eerste wordt in Hoofdstuk II de theoretische oriëntatie beschreven, waarbij de nadruk ligt op het definiëren van het meervoudig systeem van ouderenzorg. In dit verband omvat het meervoudige systeem van ouderenzorg het verlenen van zorg aan ouderen door utilisatie van traditionele instituties van ouderenzorg, en van transitionele en moderne organisaties van ouderenzorg. Hoofdstuk II werkt ook de conceptuele en theoretische benaderingen nader uit, en de introductie van het concept of zorg (verlening van zowel gezondheidsdiensten als sociale zorg) en het systeem van ondersteuning, in het bijzonder van ouderen, gebaseerd op de plaats en de uitvoering van ouderenzorg door de instituties en organisaties. Bovendien wordt in Hoofdstuk II gewezen op het belang van het betrekken van de lokale bevolking bij het ontwikkelingsproces, dat ook de benadering van duurzame ontwikkeling van gemeenschappen benadrukt.

De culturele context kan een breed scala van aspecten beïnvloeden, zoals gezinswaarden en gedragingen, communicatie tussen ouders en kinderen, macht en genderrollen, werk en gezin, ethische en religieuze waarden en de rol van de uitgebreide familie en mensen buiten de naaste familie voor het regelen van gezinsaanlegingen. De socio-culturele kenmerken van het gezinsleven zijn ook belangrijk, waarbij de uitgebreide familie en de sociale en de geloofssystemen betrokken zijn.

In Indonesië in het bijzonder onder de Tenggerese en Javaanse bevolking zijn waarden van verwantschap en familiestructuur essentieel om de manier te beïnvloeden waarop lokale mensen zorg en ondersteuning aan ouderen. Ze hebben eenzelfde bilateraal verwantschapssysteem, dat verwijst naar de relaties van beide ouders, waardoor kinderen gelijke kansen worden geboden om hun ouders van zowel moeders- als van vaderszijde van zorg en ondersteuning te voorzien. Bovendien is een sociaal ondersteuningssysteem voor ouderen ook belangrijk, waarbij de bronnen van ondersteuning worden geboden vanuit de dichtste tot de verste sociale afstand tot de ouderen, en van informele tot formele ondersteuningsstructuren. De primaire informele steun komt van degenen, die het dichtst bij en het meest betrokken zijn bij het dagelijks leven van ouderen, zoals echtgenoot, kinderen, schoonkinderen en kleinkinderen. Bovendien komen de informele relaties van ondersteuning van andere verwanten, zoals vrienden en buren. Daarnaast vormen sommige organisaties of groepen een schakel tussen het individu en de samenleving en vertonen ze de rol van bemiddelende structuren. Het uiterlijke systeem van ondersteuning van ouderen is een formeel ondersteuningssysteem dat wordt geboden door openbare en vrijwilligersorganisaties. Ten slotte introduceert het hoofdstuk het begrip van geïntegreerde zorg, dat zich richt op het niveau van dienstverlening door middel van case management. Het biedt uitgebreide diensten voor ouderen in de gemeenschap, gericht op twee hoofddoelen: kwaliteit en kosten van zorg. Case management heeft tot doel de coördinatie van de gezondheidszorg en de sociale zorg te verbeteren, waarvoor tussenkomst van casemanagers nodig is. Casemanagers, die maatschappelijk werkers zijn, moedigen - anders dan professionals in de gezondheidszorg - eerder samenwerking aan tussen de eigen krachten van ouderen, familie, vrienden en de gemeenschap om onafhankelijk leven mogelijk te maken.

Ten tweede worden de geselecteerde onderzoeksmethodologie en het bijbehorende analytische model in Hoofdstuk III beschreven. De 'Leiden Ethnosystems' Approach wordt beschreven als een door Slikkerveer (1990, 1995) ontwikkelde benadering die een specifieke etnowetenschappelijke methode omvat om lokale kennissystemen binnen een bepaald cultureel gebied vanuit de visie van de lokale participanten te analyseren. De 'Leiden Ethnosystems' Approach is gekozen om de inheemse percepties, praktijken, overtuigingen, waarden en filosofieën die verband houden met het concept en de praktijken van het verlenen van zorg van ouderen onder de respondenten in onderzoeksgebieden beter te begrijpen en te verklaren. Deze gebieden omvatten hooglanden-laaglanden, en plattelandsstedelijke zones, evenals milieugebieden.

Zoals in dit hoofdstuk is aangegeven, is de 'Leiden Ethnosystems' Approach' gebaseerd op drie methodologische principes: de 'Participant's View' (PV), het 'Field of Ethnological Study' (FES) en de 'Historical Dimension' (HD). Het hoofdstuk biedt ook de complementaire combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve gegevens, die zijn gebruikt om een diepgaande verklaring en een algemeen beeld te krijgen van de verspreiding van het gedrag van de lokale bevolking bij het gebruik van de co-existente instellingen en organisaties van ouderenzorg.

De kwalitatieve gegevens zijn verzameld door middel van observaties en interviews met sleutelinformanten, gevolgd door kwantitatieve methoden. De kwantitatieve gegevens zijn verzameld door middel van een enquête onder huishoudens met de gestructureerde vragenlijsten. Het geschikte conceptuele model is geconstrueerd op basis van het Transcultural Utilization Model, ontwikkeld door Slikkerveer (1990, 1995), waarmee de cognitieve en de gedragscomponenten van bepaalde groepen of gemeenschappen als 'systemen' op een procesgerichte manier kunnen worden onderzocht. Het onderzoek maakt gebruik van een multi-dimensionale benadering, die zich richt op inheemse kennissystemen met etno-economische en etno-management benaderingen, gebaseerd op significante bewijs dat het gedrag van een individu wordt beïnvloed door een aantal categorieën van bepalende factoren, *i.e.* socio-demografische, psycho-sociale, gepercipieerde behoeften, in staat stellende, institutionele, omgevings- en interveniërende variabelen. De verzamelde gegevens zijn geanalyseerd door middel van een stapsgewijze *bivariate, mutual correlations, multivariate, en multiple regression analysis*.

Ten derde wordt de sociografie van het onderzoeksgebied gepresenteerd in Hoofdstuk IV, dat Indonesië, de Tenggeresen en Javanen en in Oost-Java omvat. De korte beschrijving van Indonesië omvat de geografische en historische achtergrond, administratief bestuur, sociaal-demografie, en socio-economische karakteristieken, met bijzondere aandacht voor trends in de vergrijzing van de bevolking. Bovendien beschrijft dit hoofdstuk ook het culturele gebied van Indonesië, in het bijzonder de Javaanse bevolking die een van de Indonesische etno-culturele meerderheidsgroepen vormen en voornamelijk in Midden- en Oost-Java wonen. Dit onderzoek richt zich op Oost Java als een van de provincies, met een hoog percentage vergrijzende bevolking en op de Tenggerese bevolking als deel van de Javaanse etno-culturele groepen, die de tradities in hun dagelijks leven in stand houden, uitvoeren, erin geloven en in praktijk brengen.

In dit onderzoek worden de Tenggeresen en Javanen vertegenwoordigd door twee *tlatah* of cultuurgebieden: Malang als *Arek tlatah* en Lumajang als *Pendalungan tlatah*. Inzicht in de kenmerken van de lokale bevolking van etno-culturele groepen, verwantschapssystemen, kennis en leefomstandigheden in de gemeenschap is belangrijk om de gedragspatronen met betrekking tot de utilisatie van de zorg van ouderen in elke etno-culturele groep volledig te begrijpen. Bovendien wordt een beschrijving van de omgeving van het onderzoek gepresenteerd op basis van kwalitatief onderzoek in de vorm van de geografie, socio-demografie en socio-economie, en de culturele indeling van van de provincie Oost-Java, toegespitst op het onderzoeksgebied.

Ten vierde wordt in Hoofdstuk V een beschrijving van de vier dorpen gegeven, gericht op het aanbod van zorg van ouderen in de traditionele instituties van ouderenzorg, en de transitionele en moderne organisaties van ouderenzorg. Hierbij wordt de nadruk gelegd op de gezondheidsdiensten en sociale zorg op basis van de plaats en de instituties en organisaties van ouderenzorg. Traditionele instituties verwijzen naar de 'familie thuiszorg', dat betekent dat zorg en ondersteunende diensten voor ouderen worden verleend door families thuis op basis van de inheemse kennis, overtuigingen en praktijken van de lokale bevolking. *Bakti* en *Sayan* spelen als traditionele instituties een belangrijke rol voor het gezin door zorg en ondersteuning aan ouderen van de Tenggerese bevolking aan huis te bieden. Daarnaast verwijzen de transitionele instituties van ouderenzorg naar gemeenschapszorg, dat betekent dat de verlening van zorg afkomstig is van de initiatieven van de lokale mensen in de gemeenschap, waarbij andere organisaties van buiten de gemeenschap betrokken zijn, zoals de van de lokale overheid. In deze studie worden de *Posyandu Lansia* en de *Karang Werda* onder de the transitionele organisaties van ouderenzorg gerekend.

Tenslotte verwijzen de moderne organisaties van ouderenzorg naar de zorg die door geschoolde professionals wordt geleverd. Moderne organisaties worden bij de lokale bevolking geïntroduceerd en opgericht door buitenstaanders van de lokale gemeenschap, zoals de overheid en particuliere organisaties. Bovendien krijgen ouderen ook de zorg en ondersteuning in de *Panti Jompo* ('Bejaardentehuis') en *Puskemas Santun Lansia* ('Ouderen-vriendelijk gezondheidscentrum'), die volledig worden beheerd door de moderne organisaties.

Het meervoudig systeem van ouderenzorg, bestaande uit de traditionele instituties van ouderenzorg, en de transitionele en moderne organisaties van ouderenzorg, wordt gepresenteerd in geselecteerde factoren, waaronder kennis, geloof, opinies, financiële ondersteuning en toegankelijkheid van ouderenzorg, gebaseerd op de perspectieven van de lokale bevolking in het onderzoeksgebied. Daarnaast wordt in dit hoofdstuk verder het meervoudige systeem van ouderenzorg nader beschreven.

Ten vijfde worden cultuur, geschiedenis, kosmologie en levensstijl van de Tenggerese bevolking beschreven in Hoofdstuk VI. De Tenggerese gemeenschap houdt sterk vast aan hun tradities en de nobele waarden van hun cultuur. De toewijding aan lokale tradities komt tot uiting in traditionele ceremonies, waaronder *Adat* ceremonies. In dit onderzoek verwijst het concept van kosmologie naar inheemse kennis, geloof en culturele praktijken met betrekking tot de ouderenzorg. De Tenggerese bevolking gelooft in *Catur Guru Bakti*, dat het beoefenen van toewijding en gehoorzaamheid betekent om wijsheid, spirituele discipline en verlichting te verwerven. De Tenggerese bevolking toont respect en kinderlijke vroomheid aan vier *Guru* die bekend staan als *Bekti Marang Guru Papat*. Er zijn vier principes die mensen moeten respecteren: *Guru Swadhyaya*, *Guru Rupaka*, *Guru Waktra* en *Guru Wisesa*.

De betekenis van *Guru Swadhyaya* is God, en het past bij de opvattingen van de Tenggerese gemeenschap over de God, genaamd *Sang Hyang Widhi*, terwijl *Guru Rupaka* een persoon is die een rol speelt als ouders. Bovendien is *Guru Waktra* een persoon die een onderwijzende rol speelt, en *Guru Wisesa* betekent de regering die verantwoordelijk is voor het maken van regels om het welzijn van de mensen te verbeteren.

Dit onderzoek richt zich op de ouders als *Guru Rupaka*, dat inhoudt dat de kinderen hun ouders op hun oude dag moeten respecteren, beschermen en verzorgen, omdat hun ouders hen hebben opgevoed totdat zij zelfstandig kunnen gaan leven. Kinderen moeten de *balas budi* ('gunst') teruggeven aan hun ouders door op hun oude dag voor hen te zorgen. Deze verantwoordelijkheid is gebaseerd op de inheemse instituties van *bakti* en *sayan*, die deel uitmaken van hun cultuur om voor ouderen te zorgen. Wat de Tenggerese levensstijl betreft, hebben ze drie verwantschapsgroepen voor verlening van de ouderenzorg, namelijk *sa'omah*, *sa'dulur* en *wong Tengger*. Daarnaast beschrijft dit hoofdstuk ook de socio-demografische en socio-economische status van de Tenggerese bevolking met betrekking tot de zorg van ouderen. Deze studie maakt gebruik van etno-economie en etno-management gericht op zorg van de ouderen.

Ten zesde worden de resultaten van de stapsgewijze *bivariate*, *mutual correlations*, *multivariate*, and *multiple regression analysis* van de kwantitatieve gegevens uit de huishoud onderzoeken gepresenteerd in Hoofdstuk VII. De analyse toont en verklaart de correlaties tussen de onafhankelijke en de interveniërende en de afhankelijke variabelen in relatie tot de afhankelijke variabele, en hun rol bij de bepaling van het utilisatiegedrag van de traditionele instituties van ouderenzorg in de vier dorpssteekproeven in vergelijking met het utilisatiegedrag van de transitionele en moderne organisaties van ouderenzorg.

De *bivariate analysis* is een startpunt voor de kwantitatieve analyse van de datasets voor de utilisatiescores, die verwijst naar de gerapporteerde voorkeur van gezinshoofden voor de utilisatie van het meervoudig systeem van ouderenzorg. De resultaten van de analyse bevestigen de theoretische oriëntatie op het utilisatiegedrag van ouderenzorg, waar van de 312 respondenten van de steekproeven in de dorpen rapporteren, dat bijna driekwart (70,8%) gebruik heeft gemaakt van de traditionele instituties van ouderenzorg in vergelijking met éénvijfde (19,2%) van de respondenten die gebruik rapporteren van de transitionele organisaties van ouderenzorg, en slechts ééntiende (9,9%) van de respondenten die gebruik rapporteren van de moderne

De daaropvolgende *mutual correlations analysis* onderschrijft verder het belang van de significante variabelen, weergegeven model de blokken van significante variabelen in het model.

Zoals in Hoofdstuk X is aangetoond, geeft het *Model of Multiple Correlations Analysis* de belangrijkste factoren aan, die de gedragspatronen beïnvloeden als significante variabelen in de utilisatie van instituties en organisaties van ouderenzorg, t.w.: de socio-demografische variabelen (9), de psycho-sociale variabelen (7), de intervenierende variabelen (6), de institutionale variabelen (5), de in staat stellende variabelen (3), de variabelen van gepercipieerde behoeften (1), en de omgevingsvariabelen (1).

De *multivariate analysis* meet de correlaties tussen de onafhankelijke variabelen en de afhankelijke variabelen, en de correlaties tussen de multiple afhankelijke variabelen. The *multivariate analysis* richt zich op de interrelaties and interacties tussen alle variabelen die in het analytische model zijn geïdentificeerd. Door de technieken van de *multivariate analysis* te gebruiken is het mogelijk om vast te stellen welke variabelen de sterkste impact op de interrelaties van de variabelen uitoefenen. Terwijl de *bivariate* en *multivariate analyses* de significante relaties tussen de verschillende variabelen in het model illustreren, tracht de *multiple regression analysis* de maximum correlaties tussen de blokken van variabelen te berekenen.

Ten zevende worden de conclusies en de theoretische, methodologische en praktische implicaties in Hoofdstuk VIII gepresenteerd. In dit verband hebben de theoretische implicaties daarbij betrekking op het aanbod van zorg van ouderen, die het systeem van meervoudige ouderenzorg omvatten,, onderverdeeld in de traditionele instituties van ouderenzorg, en de transitionele en moderne organisaties van ouderenzorg. Dit onderzoek ondersteunt het concept van het 'meervoudig systeem van ouderenzorg' dat door Slikkerveer (1990, 1995) is geïntroduceerd in zijn conceptie van het complexe meervoudige medische systeem in de Hoorn van Afrika, en dat dit concept in Oost-Java classificeert in drie subsystemen: de traditionele instituties van ouderenzorg, en de transitionele en moderne organisaties van ouderenzorg.

Bovendien benadrukt dit onderzoek de resultaten van de *emic* benadering en past het concept van 'Indigenous Knowledge Systems' (IKS) toe om de lokale systemen van kennis, geloof en praktijken van de lokale bevolking te begrijpen die ten grondslag liggen aan hun gerapporteerde patronen van utilisatiegedrag van ouderenzorg bij de Tenggerese en de Javaanse etno-culturele groepen in Oost-Java. Bovendien ondersteunt dit onderzoek ook de theorie van het model van Cantor (1977) zoals geciteerd in Cantor & Brennan (1999) voor sociale steun van ouderen. Gewoonlijk krijgen ouderen zorg en ondersteuning van hun verwanten, vrienden en buren die in de buurt van de ouderen wonen. De toepassing van het onderscheid tussen de traditionele instituties van ouderenzorg, en de transitionele en moderne organisaties van ouderenzorg sluit verder aan bij de vergelijkende benadering die nodig is voor de ontwikkeling van etno-management als discipline die gebaseerd is op een culturele oriëntatie in het onderzoeksgebied.

Het hoofdstuk stelt ook een strategisch model van geïntegreerde Ouderenzorg (INTEC) voor, dat gebaseerd is op het *IKS-based Integration Model* (IKSIM) geoperationaliseerd in de 'Integrated Community-Managed Development' (ICMD), als zodanig geïntroduceerd door Slikkerveer (2017). Beide modellen zijn gebaseerd op de 'bottom-up'-oriëntatie en de *emic* benadering van ontwikkeling op gemeenschapsniveau, waar het gedrag van de mensen grotendeels wordt bepaald door hun inheemse systemen van kennis, geloof en praktijken.

De methodologische implicaties van deze studie bewijzen dat de 'Leiden Ethnosystem's Approach' een zeer functionele gedetailleerde analyse biedt van lokale systemen van kennis, geloof en praktijken voor het begrijpen en verklaren van de relevante inheemse fenomenen die verband houden met de levering van ouderenzorg.

Tenslotte wordt speciale aandacht besteed aan de ontwikkeling van een strategisch model van geïntegreerde ouderenzorg als een manier om alomvattende gemeenschapsgerichte zorgdiensten voor ouderen aan te bieden. Aangezien één van de praktische implicaties van deze studie van de inheemse instituties van *bakti* en *sayan* onder de Tenggerese bevolking in Oost-Java verwijst naar de aanbeveling van de introductie van het op IKSIM gebaseerde model van *Integrated Elderly Care* (INTEC) (Geïntegreerde Ouderenzorg'), biedt de studie een evidence-based startpunt voor toekomstige

beleidsplanning en uitvoering van cultureel passende ouderenzorg in Oost-Java. Op deze manier introduceert het onderzoek een nieuw strategisch model van *Integrated Elderly Care* (INTEC) op gemeenschapsniveau door middel van een speciale vorm van case management. Het biedt uitgebreide diensten voor gemeenschapsgerichte ouderenzorg, die ouderen aanmoedigt om zelfstandig te kunnen leven, zich gelukkig te voelen en gezond te blijven in hun sociaal-culturele omgeving.

Bovendien kan de etno-wetenschappelijke studie, in het bijzonder de operationalisering van een etno-management studie naar ouderenzorg onder de Tenggerese en Javaanse bevolkingsgroepen in Oost-Java worden gebruikt als een ‘bottom-up’ strategie op gemeenschapsniveau voor passende ouderenzorg op basis van de Tenggerese en Javaanse traditionele cultuur. Een dergelijke aanbeveling houdt in, dat bij het ontwerp van toekomstige projecten en programma's rekening moet worden gehouden met de inheemse kennis, geloof en praktijken van de lokale bevolking om zorg en ondersteuning aan ouderen te bieden, gevolgd door de implementatie van het strategische model van *Integrated Elderly Care* (INTEC) op gemeenschapsniveau, bestaande uit de traditionele instituties van ouderenzorg, en de transitionele en moderne organisaties van ouderenzorg, die de verschillende vormen van ouderenzorg in Oost Java aantonen.

De integratie tussen de kennis, het geloof en de praktijken van de inheemse instituties *bakti* en *sayan* die de traditionele instituties voor ouderenzorg onder de Tenggerese bevolkingsgroep begeleiden en ondersteunen, met de de transitionele en moderne organisaties van ouderenzorg zal de zorg voor een optimale gezondheid en het welzijn van ouderen verbeteren en waarborgen, en als zodanig bijdragen aan het tijdig realiseren van duurzame ouderenzorg in het onderzoeksgebied van Oost-Java en elders in Indonesië.